

Отримано: 26 березня 2018 р.

Прорецензовано: 28 березня 2018 р.

Прийнято до друку: 29 березня 2018 р.

e-mail: rslv2008@gmail.com

DOI: 10.25264/2415-7384-2018-6-71-76

Романюк Л. В. Концепція становлення цінностей особистості раннього дорослого віку в соціокультурному просторі. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»* : збірник наукових праць. Острог : Вид-во НаУОА, квітень 2018. № 6. С. 71–76.

УДК: 159.923.5:378.18 (477)

Романюк Людмила Василівна,

доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології
Львівського державного університету внутрішніх справ

КОНЦЕПЦІЯ СТАНОВЛЕННЯ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ РАНЬОГО ДОРΟΣЛОГО ВІКУ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ

У статті проаналізовано визначення цінностей у науковій літературі, обґрунтовано феноменологічно-синергетичний підхід і його вихідні положення, методологію й модель становлення цінностей, визначено сутність психологічних механізмів, соціально-психологічних факторів і функцій цінностей дорослої особистості та її суб'єктивного благополуччя в життєвих просторах, обґрунтовано концептуальну парадигму становлення цінностей особистості раннього дорослого віку.

Ключові слова: цінності особистості, становлення цінностей, феноменологічно-синергетичний підхід, методологія становлення цінностей, модель становлення цінностей, психологічні механізми, соціально-психологічні фактори цінностей дорослої особистості, функції цінностей дорослої особистості, суб'єктивне благополуччя в життєвих просторах, концептуальна парадигма становлення цінностей особистості раннього дорослого віку.

Романюк Людмила Васильевна,

доктор психологических наук, доцент, заведующая кафедрой психологии
Львовского государственного университета внутренних дел

КОНЦЕПЦІЯ СТАНОВЛЕННЯ ЦЕННОСТЕЙ ЛИЧНОСТИ В РАННЕМ ВЗРОСЛОМ ВОЗРАСТЕ В СОЦИОКУЛЬТУРНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

В статье анализируется определение ценностей в научной литературе, обоснованно феноменологически-синергетический подход и его исходные положения, методологию и модель становления ценностей, определена сущность психологических механизмов, социально-психологических факторов и функций ценностей взрослой личности и ее субъективного благополучия в жизненных пространствах, обоснованно концептуальную парадигму становления ценностей личности раннего взрослого возраста.

Ключевые слова: ценности личности, становление ценностей, феноменологически-синергетический подход, методология становления ценностей, модель становления ценностей, психологические механизмы, социально-психологические факторы ценностей взрослой личности, функции ценностей взрослой личности, субъективное благополучие в жизненных пространствах, концептуальная парадигма становления ценностей личности раннего взрослого возраста.

Lyudmila Romanyuk,

Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of Psychology, Lviv State University of Internal Affairs

CONCEPT OF PROVISION OF PERSONALITY OF EARLY AGE AGE IN SOCIO-CULTURAL SPACE

The article analyzes the definition of values in the scientific literature, substantiates the phenomenological-synergetic approach and its initial positions, methodology and model of the values becoming, the essence of psychological mechanisms, socio-psychological factors and functions of the values of an adult's personality, and its subjective well-being in living spaces, is substantiated the conceptual paradigm of the personality values becoming in the early adulthood.

Key words: personality values, values' becoming, phenomenological-synergetic approach, methodology of values' becoming, model of values' becoming, psychological mechanisms, social-psychological factors of an adult's values, functions of adult's values, subjective well-being in living spaces, conceptual paradigm of personality values' becoming in early adulthood.

Постановка проблеми. З психологією цінностей пов'язана головна мета освітньої діяльності у вищих навчальних закладах. Усвідомлення майбутніми фахівцями пріоритету загальнолюдських цінностей породжує нове мислення, що вимагає створення нової аксіологічної парадигми в освіті. Водночас

наукова думка багатьох представників гуманітарних наук спрямована на відновлення та засвоєння нового ціннісного простору суспільства. У психології, у зв'язку з реалізацією програми входження в європейський простір, підтримують ідею засвоєння студентською молоддю цінностей нового формату. Оскільки на сьогодні зросла мобільність студентів між європейськими державами та Україною, важливо виокремити особливості, які існують у ціннісній сфері зарубіжних і вітчизняних студентів. Соціально-культурний простір тих країн, де навчаються українські студенти, має певні відмінності, що потребує його усвідомлення, прийняття, а відтак і проведення кроскультурного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Гуманістична психологія відкрила перед ученими можливість для вивчення трансцендентних або трансперсональних явищ. У їх число А. Маслоу [3, с. 218] долучав не тільки вищі й позитивні стани свідомості особистості, серед яких трансценденція матеріалізму, верхні межі Ego, установки протистояння атомістичному світогляду, а також і концепцію цінностей (вічних істин), що є частиною розширення меж Я.

У соціальній психології змістове наповнення понять «цінності» й «ціннісні орієнтації» в теорії дії досліджувалися К. Клакхон [6, с. 388–433]; в когнітивній психології обґрунтував цінності як соціальні репрезентації С. Московісі [4, с. 3–14]; через призму кроскультурних досліджень було визначено універсальну структуру людських цінностей Ш. Шварц і В. Білскі [9, с. 878–871]. Також було доведено сутнісний вплив цінностей на розвиток особистості та виявлено відмінності між її цінностями, аттитюдами та думками (М. Бергман). Із позицій біхевіоризму М. Рокіч [7; 8] визначив цінність як стійку віру в те, що певний спосіб поведінки, або кінцеві цілі існування є особистісно чи соціально значущі в житті людини.

У постнекласичній гуманітарній парадигмі, яка нині починає займати ключові позиції в галузі вітчизняної психології, на перший план, з одного боку, виходить проблема розвитку здатності особистості до побудови суб'єкт-суб'єктних стосунків з іншою людиною (студентом, підлеглим, колегою, клієнтом тощо), а з другого боку, формування вміння уникати маніпулятивного впливу. Однією із професійних характеристик особистості, зорієнтованої на постнекласичну концепцію, як показав у своїх роботах Ф. Василюк [1, с. 284–314], є здатність до становлення цінностей, що реалізується в спільному процесі пізнання.

Аналіз наукової літератури дозволив стверджувати, що в психологічній науці ціннісну сферу особистості вивчають послідовно. Проте становлення цінностей як базис особистісного і професійного розвитку людини в кроскультурному контексті ще не було предметом самостійного дослідження у вітчизняній психології. Не визначено також становлення цінностей особистості раннього дорослого віку в соціокультурному просторі, не досліджені фактори і механізми їх становлення, емпірично не виявлено аксіопсихологічні умови розвитку цінностей у соціальному, родинному, професійному, університетському просторі особистості періоду ранньої дорослості. Отже, соціальна і психологічна значущість зазначеної проблематики в сучасній психологічній теорії і практиці зумовили вибір теми становлення цінностей особистості.

Мета дослідження – проаналізувати визначення цінностей у науковій літературі для обґрунтування власного феноменологічно-синергетичного підходу та його вихідних положень, а також методології й моделі становлення цінностей; визначити сутність психологічних механізмів, соціально-психологічних факторів і функцій цінностей дорослої особистості, а також її суб'єктивного благополуччя в життєвих просторах; обґрунтувати концептуальну парадигму становлення цінностей особистості раннього дорослого віку.

Виклад основного матеріалу. Феноменологічно-синергетичний підхід як методологічне підґрунтя становлення цінностей у процесі розвитку особистості втілюється на засадах феноменологічного та синергетичного підходів. Феноменологічний підхід базується на засадах теорії особистісного зростання людини, за якою феноменологія становлення особистості пов'язана з її енергетичним творчим потенціалом, і людська природа прагне до неперервного розвитку, реалізації можливостей, самоактуалізації. За концепцією К. Роджерса, особистість треба вивчати як унікальне, організоване ціле. У цій цілісності найважливішим є феноменологічне поле (сукупність значущих переживань і цінностей людини), а також найвища повнота людської істоти – її самість як глибинна частина феноменологічного поля. У дорослої особистості ця частина усвідомлюється як Я. У процесі набуття досвіду і формування Я-концепції в особистості дорослого віку виокремлюється ряд потреб і цінностей – у визнанні, самовизначенні, співучасті, співтворчості, повазі, взаєморозумінні, емпатії та самореалізації. Можливість самоактуалізувати значущі потреби й цінності робить людину щасливою та духовно благополучною.

Синергетичний підхід, згідно положень наукової концепції Г. Хакен, Е. Князевої і С. Курдюмова [2, с. 3–20], спрямований на узгодження дорослою особистістю набутої у процесі життя сукупності цінностей. Відкритість соціокультурного, особистісного та психологічного простору надає можливість особистості трансформувати та змінювати ціннісну систему на різних вікових етапах онтогенезу. На кожному віковому етапі розвитку особистості, відповідно до положень синергетики, у неї структурується новий взаємозв'язок цінностей і встановлюється їх ієрархічна взаємозалежність, яка є різною в кожному

з означених вище просторів. У процесі набуття дорослою особистістю життєвого досвіду функціонування її ціннісної сфери «переходить» від розрізненого, невпорядкованого та неорганізованого до все більш узгодженого, впорядкованого й організованого рівня, що зменшує ступінь ентропії в ціннісній системі людини дорослого віку.

Сутність феноменологічно-синергетичного підходу [5, с. 103–180] полягає в тому, що становлення цінностей особистості раннього дорослого віку пов'язане з поступовим ускладненням та узгодженням її ціннісної системи впродовж життєтворчості. У кожному просторі (соціокультурному – родинному, університетському, професійному; психологічному) вибудовується феноменологічне поле, яке містить як неузгоджену й неорганізовану, так і узгоджену й супідрядну взаємопов'язану систему цінностей дорослої особистості. Універсальність, відкритість, залученість ціннісної системи дорослої особистості актуалізує спонтанний і вільний процес їх становлення в соціокультурному просторі. Водночас своєрідність та унікальність індивідуальності визначає суб'єктивізацію відповідального вибору в психологічному просторі, що забезпечує відбір найбільш значущих для особистості цінностей, які кристалізують її ціннісне Я та глибину її єства – самість. Саме суб'єктивізація осмислення й емоційного переживання, прийняття цінностей, їх самоорганізація в дорослої особистості призводить їх до супідрядного взаємозв'язку, точніше ієрархізації. Найбільш істинні цінності-цілі, які конструює доросла особистість на життєву перспективу, стають «атракторами цілі», що визначають її особистісне зростання та морально-духовне благополуччя загалом.

Феноменологічно-синергетичний підхід ґрунтується на таких вихідних положеннях, як: стійка динамічна нерівновага у процесі становлення цінностей дорослої особистості; взаємодія тенденцій до збереження і змін умов розвитку ціннісної системи особистості; диференціація-інтеграція ціннісної системи людини в період дорослості; відкритість до змін у ціннісній системі особистості; конституювання й інтерпретація сенсу цінностей дорослою особистістю.

Логіку першого положення ми бачимо в тому, що постійні зміни (економічні, політичні, культурні та ін.) в соціокультурному просторі стимулюють процес динамічного нерівномірного становлення цінностей дорослої особистості. Таке нерівномірне становлення цінностей відбувається постійно впродовж усього періоду дорослості, підвищуючи для особистості значущість однієї цінності та знижуючи значущість іншої. Подібні варіації у процесі становлення цінностей дорослої особистості простежуються щодо їх розмаїття (культурні, родинні, професійні тощо), і така динамічна нерівновага в цьому процесі є досить стійкою. У контексті психологічного простору дорослої особистості як індивідуальності властива суб'єктивність, незалежність, автономність і вільний вибір. Залежно від глибини суб'єктивних переживань особистості, перебудов і трансформацій ситуацій життєвого простору, змінюються акценти у процесі особистісного вибору цінностей, а також постійно змінюється їх пріоритетність, що й засвідчує їх динамічну нерівновагу у процесі становлення в період дорослості.

Згідно з другим положенням про взаємодію тенденцій до збереження і зміни цінностей дорослої особистості відзначимо, що тенденція до збереження забезпечується генеративно, точніше, у процесі передачі цінностей від покоління до покоління, на підставі соціокультурних особливостей життєдіяльності людей. Водночас тенденція до змін пов'язана з індивідуальною змінюваністю ієрархії цінностей особистості дорослого віку для конструювання соціокультурного простору й адаптації до нього, а також активізації механізмів становлення цінностей у психологічному просторі. Змінюваність системи цінностей індивідуальності як умова історичної змінюваності ціннісної системи людства є універсальним принципом розвитку такої самоорганізованої системи як особистість.

За положенням про диференціацію-інтеграцію становлення цінностей дорослої особистості визначено, що особистість цього віку має здатність виокремлювати (диференціювати) в соціокультурному потоці ключові цінності для соціокультурного простору й здійснювати смисловий вибір тих із них, які наповнюють її особистісний, родинний, професійний, університетський простори тощо. Водночас у психологічному просторі цінності дорослої особистості суб'єктивуються, здійснюється відбір (особистісний вибір) тих, які стають істинними для самореалізації й самоздійснення особистості зазначеного віку в тому чи іншому просторі. По суті утворюються найважливіші інтегративні зв'язки цінностей-цілей, які є сенсом життєтворчості особистості ранньої дорослості.

Положення про відкритість до змін у ціннісній системі дорослої особистості дозволяє аналізувати їх становлення у процесі трансгресії (переходу) з одного соціокультурного простору в інший. Одночасно у психологічному просторі особистості на підставі суб'єктивізації (самостійності і самостимуляції самоорганізованої ціннісної системи) виокремлюються нові смислові одиниці «трансгресивних» цінностей і вони набувають нового смислу в новому просторі. Такі трансгресії відбуваються постійно, тому ціннісна система дорослої особистості підлягає постійним змінюванням.

Положення про конституювання й інтерпретацію сенсу цінностей дорослою особистістю як суб'єктом життєдіяльності визначає напрям змін у становленні цінностей. Феноменологічно для дорослої особистості сенс (значення) не може бути трансцендентно переданий іншими або прийнятий від інших у «гото-

вому вигляді» як об'єктивно-суб'єктивне утворення, оскільки сенс у процесі трансляції в соціокультурний і психологічний простори конститується й інтерпретується особистістю суб'єктивно. Залежно від диференціації цінностей, відповідно до певного простору (родинного, професійного, університетського) їх зміст і сенс (значення) переконструюється й інтегрується в контексті смислових одиниць нового простору.

Згідно з положеннями обґрунтованого підходу цінності особистості раннього дорослого віку – це аксіологічна система відкритого типу, завдяки якій у свідомості й самосвідомості особистості постійно відбувається обмін інформацією й устанавлюються інтегративні мотиваційні (енергетичні) зв'язки між смисловими одиницями – цінностями. Виходячи з цього, найсуттєвішим енергетичним конструктом зазначеної системи є «аттрактор цілі», що спонукає особистість дорослого віку до конструювання життєвих перспектив, покладаючись на суб'єктивовані нею базові цінності. Саме вони стимулюють у дорослої особистості процеси самоактуалізації, самореалізації та самоздійснення цінностей у соціокультурному просторі.

Логіка функціонування структурно-функціональної моделі становлення цінностей особистості раннього дорослого віку відповідає вищезначеним положенням обраного наукового підходу. Складові моделі становлення цінностей особистості є результатом наших пошуків та осмислення, узагальнення й розширення меж науково-теоретичних досліджень. Структурно-функціональні складові моделі (рис. 1) становлення цінностей дорослої особистості вказують, що життєвий (психо-соціокультурний) простір «використовується» нею у процесі засвоєння, трансляції та диференціації загальнолюдських та особистісних цінностей у межах університетського, професійного, родинного просторів. Соціокультурний простір є певним ареалом, у якому виникає й реалізується культурна та професійна діяльності особистості раннього дорослого віку, що зберігають традиційні та створюють нові цінності завдяки інтераціям і творчості (креативності). Доросла особистість, перебуваючи в певному соціокультурному просторі, конструє як себе, так і довкілля, стаючи суб'єктом перетворень і творіння власної культурної «другої природи» – психологічного простору. Саме цінності, які наповнюють цю «природу», дозволяють людині бути цілісною особистістю та конструювати власну аксіосистему. Отже, людина постійно живе у створених нею культурному та психологічному просторах, завдяки яким «становляться» її цінності, виконуючи насамперед функції оцінних орієнтирів та орієнтирів поведінки. Водночас у межах соціокультурного простору (університетського, професійного, родинного) більшою мірою актуалізуються духовні потенціали, які підвищують внутрішні ресурси особистісного зростання людини періоду дорослості. Отже, ціннісна система особистості ранньої дорослості є більш-менш стійкою системою соціокультурних цінностей і морально-духовних норм, які визначають як її стереотипи, так і творчі прояви в поведінці, почуттях і мисленні.

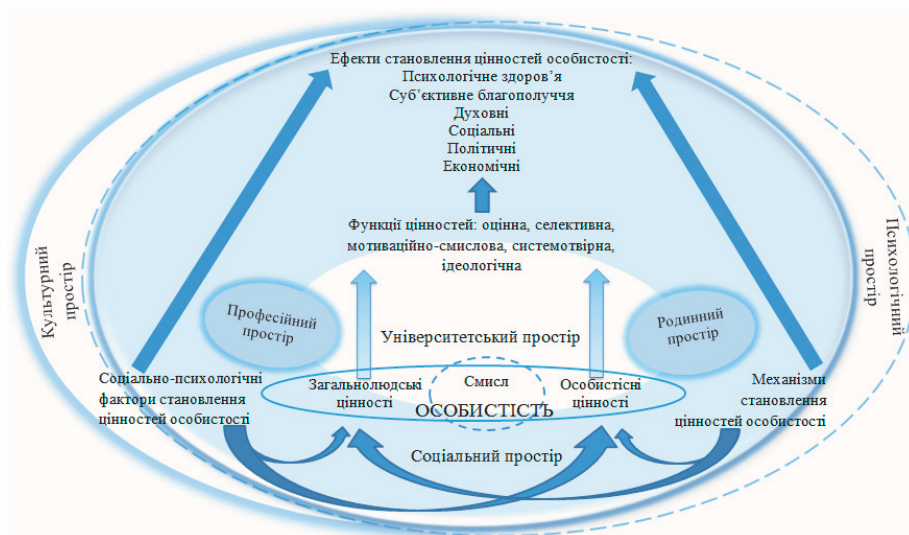

Рис. 1. Модель становлення цінностей особистості віку ранньої дорослості

Психологічні механізми процесу становлення цінностей у розвитку особистості раннього дорослого віку потребували виокремлення таких двох боків цього процесу: соціально-психологічної і внутрішньо-особистісної. Перша презентована соціалізуючими інститутами (організаціями) суспільства, для яких доросла особистість є суб'єктом чи об'єктом соціального впливу. Друга – відображає внесок особистості періоду дорослості відповідно до її психологічних ресурсів, потенціалів, особливостей емоційно-вольової сфери в її психологічне життя. У соціокультурному просторі, зокрема родинному, у дорослої

особистості постійно актуалізується механізм соціальної ідентифікації завдяки засвоєнню особистістю цінностей, які є найістотнішими в її родинному колі й найближчому соціальному оточенні. Процес засвоєння в генезі відбувається спочатку на неусвідомлюваному рівні (копіювання, уподібнення, наслідування), але згодом цінності аналізуються, узагальнюються, диференціюються й усвідомлюються й інтегруються на свідомому рівні (заміщення, моделювання, імпровізування). Для професійного й університетського просторів властиві механізми асиміляції-акомодації у становленні цінностей дорослої особистості. У процесі міжособистісних взаємодій під час здобуття професійних навичок молоді люди асимілюють суб'єктивно значущі для себе цінності, орієнтуючись на ідеальний образ людини певної професії, відбувається перетворення (акомодація) цих цінностей, а також злиття (асиміляція) їх із власним особистісним простором. Університетський простір відкриває можливість асимілювати загальнолюдські, культурні й освітні цінності й, на основі перетворення (акомодації) та «введення» їх у психологічний простір кожного, відчуті єдність і цілісність ціннісної системи, що є спільною для людей усіх країн. У психологічному просторі людини ранньої дорослості особистісна рефлексія виявляється в усвідомленні змісту цінностей. На підставі їх осмислення виникає переживання задоволеності або незадоволеності ними. Завдяки рефлексивному аналізу особистість здійснює пошуки просторів реалізації цінностей. У процесі вивчення образу соціокультурного простору відбувається уявна «імплементация» цінностей через рефлексивні очікування. Якщо останні співвідносяться з «аттракторами цілей» близьких і власними, тоді особистість прагне реалізувати цінності реально і вони стають стійкими особистісними утвореннями в життєтворчості людини.

Слідом за науковими пошуками й утвердженнями М. Рокіча і Ш. Шварца, ми також виділяємо ряд функцій цінностей (оцінну, селективну, мотиваційно-сміслову, системотвірну, ідеологічну). Оцінна функція особистості є провідною, оскільки здійснює оцінку аксіофеноменів соціокультурного простору, що дозволяє їй вибудовувати ціннісне ставлення до генерального потоку цінностей особистісного простору у вимірах «моє – не моє», «добре – погано», «подобається – не подобається» тощо. За допомогою селективної – особистість відбирає найбільш значущі цінності з навколишнього світу, які відповідають її спрямованості, потребам, бажанням, установкам тощо. Отже, людина асимілює лише «своє», співвідносне з її індивідуальною своєрідністю та дисимілює «чуже», яке уявляється їй зайвим, непотрібним або навіть шкідливим. Мотиваційно-сміслова – реалізує можливість дорослої особистості до осмислення й визнання цінностей як суб'єктивних спонук у процесі здійснення усвідомленої цілеспрямованої діяльності. Системотвірна функція виявляється в організації дорослою людиною психологічного простору на засадах принципової спрямованості, підкореності визначеним нею цінностям-цілям, ідеалам, прагненням тощо. Ідеологічна функція цінностей як дієвий засіб у міжособистісних взаємодіях людей змотивує в них прояви поваги, підтримки й захисту людини чи групи. Це дозволяє дорослій особистості (групі) виправдати її вірування й дії навіть, якщо вони є ненормативними чи непопулярними.

Ядром внутрішнього світу кожної дорослої особистості є її ціннісне Я, котре розвивається завдяки особистісній рефлексії. Як відомо, рефлексія є «механізмом організації механізмів», тобто психологічним механізмом найвищого порядку складності. Особистісна ж рефлексія актуалізує перетворення внутрішніх змістів (минулого, теперішнього, майбутнього; ідеального, динамічного, фантастичного Я тощо) образу людини та її смислових утворень (цінностей) на кожному віковому етапі онтогенезу, а також у безпосередніх життєвих ситуаціях, які вона глибоко переживає. В межах цих перетворень відбувається засвоєння, трансгресія й оновлення цінностей особистості, яким властива ієрархічність, циклічність, стадіальність, залученість, відкритість у процесі становлення.

У моделі зосереджено увагу на взаємозв'язках і взаємозалежностях загальнолюдського, соціального й особистісного. Ці взаємозв'язки і взаємовпливи у процесі становлення цінностей особистості саме в університетському просторі підсилюються завдяки впливам соціально-психологічних факторів (віку, фаху, родини, культури) і діям механізмів (соціальної ідентифікації, асиміляції й акомодації, особистісній рефлексії) та виявляються у відповідних ефектах (духовних, моральних, соціальних тощо) цього процесу. В моделі становлення цінностей ключовий бік цінностей – їх смисл для дорослої особистості, оскільки вони в процесі трансгресії та змін, конституювання й інтерпретації у психологічному просторі суб'єктивуються й утворюють найбільш значущі для дорослого особистісні цінності. У процесі самоздійснення дорослої особистості, коли самоактуалізовані цінності імплементуються в контекст життєвого простору, виникає суб'єктивне благополуччя. Останнє зумовлює не тільки психологічне здоров'я людини, але й її життєстійкість за умов нестабільності на зламних етапах політичного, соціально-економічного розвитку суспільства.

Особлива роль належить співвідношенням між суб'єктивним благополуччям як основним показником психологічного здоров'я і становленням цінностей особистості на шляху до зрілості. У процесі життєздійснення дорослої особистості важливим психологічним фактором реалізації цінностей є суб'єктивне благополуччя, котре одночасно є ефектом їх становлення на цьому етапі онтогенезу. Базовим компонентом психологічного здоров'я особистості є її власна концепція самоактуалізації цінностей, що повністю

охоплює тенденцію до конструювання нею суб'єктивного благополуччя. Про задоволеність життям інформують «здорові цінності» (доброчинність, самостійність, досягнення тощо), які пом'якшують соціокультурні впливи на особистість раннього дорослого віку.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Розкриття становлення цінностей дорослої людини на підставі її особистісного зростання базується на феноменологічно-синергетичному підході. Методологічний підхід, відповідно до якого категорія розвитку ціннісної системи людини пов'язана з системою її психічної самоорганізації, надає можливість простежити не лише соціально-психологічні фактори та функції становлення цінностей у соціокультурному просторі, але й визначити внутрішні механізми їх актуалізації у внутрішньому, психологічному просторі.

Отже, положення обгрунтованого феноменологічно-синергетичного підходу до розуміння сутності цінностей особистості раннього дорослого віку та їх становлення у процесі розвитку особистості в соціокультурному просторі потребують і надалі здійснення експериментальної перевірки, що й зумовлює перспективу й логіку подальшого дослідження.

Література:

1. Василюк Ф. Е. Психотехника выбора / Ф. Е. Василюк // Психология с человеческим лицом : гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / Под ред. Д. А. Леонтьева, В. Г. Щур. – М. : Смысл, 1997. – С. 284–314.
2. Князева Е. Н. Синергетика как новое мировидение : диалог с Пригожиным / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов // Вопросы философии. – 1992. – № 12. – С. 3–20.
3. Маслоу Абрагам Г. Мотивация и личность / Абрагам Г. Маслоу / Пер. с англ. Татлыбаевой А.М. – Спб.: Евразия, 2001. – 478 с.
4. Московичи С. Социальное представление: исторический взгляд // Психологический журнал. – 1995. – Т 16. – No2. – С. 3–14.
5. Романюк Л. В. Психологія становлення цінностей особистості : дис. д-ра психол. наук : 19.00.07 / Л. В. Романюк. – Київ, 2014. – С. 103–180.
6. Kluckhohn C. Values and value-orientations in the theory of action : An exploration in definition and classification / C. Kluckhohn // Toward a general theory of action. – Cambridge MA : Harvard Un. Press, 1962. – P. 388–433.
7. Rokeach M. Beliefs, Attitudes and Values / M. Rokeach. – San Francisco : Josey-Bass Co, 1972. – 214 p.
8. Rokeach M. The nature of human values / M. Rokeach. – New York : Free Press, 1973. – 438 p.
9. Schwartz S. H. Structure of Values : Extensions and Cross-Cultural Replications / S. H. Schwartz, W. Bilsky // Journal of Personality and Social Psychology. – Vol. 58, N°5. – 1990. – P. 878–871.